

ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНА МОТИВАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'373.7(045)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).309–312

Ярмоленко Г. Пропозиційно-диктумна мотивація фразеологічних одиниць української мови; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена одній із актуальних проблем сучасної лінгвістики – проблемі формування фразеологічних знаків мови. Для її вирішення застосована методика когнітивно-ономасіологічного аналізу, який передбачає інтерпретацію ономасіологічної структури фразеологічної одиниці та реконструкцію концептуальної структури знань про позначене у вигляді ментально-психонетичного комплексу.

Мета статті – проаналізувати фразеологізми, сформовані внаслідок пропозиційно-диктумної мотивації, що є метонімічною за загальним механізмом найменування. Для досягнення поставленої мети реалізовано такі завдання, як-от: коротко проаналізовано останні дослідження, присвячені проблемі фразеотворення, описано теоретичні засади вивчення фразеологізмів у когнітивно-ономасіологічному аспекті, досліджено ономасіологічні структури пропозиційно-мотивованих фразеологічних одиниць.

Значна частина фразеологізмів української мови утворена в результаті пропозиційно-диктумної мотивації. Їхнє інтегральне значення пов'язане із семантикою компонентів за суміжністю. У пропозиційно-мотивованих фразеологізмах висвітлені такі компоненти диктуму, як-от: предикат, об'єкт, локатив, темпоратив, квантитатив, медіатив, квалітатив, фінітив тощо. Найчастіше актуалізованими є темпоратив, медіатив, квантитатив. Низка пропозиційно-мотивованих фразем має здатність набувати метафоричного значення.

Вивчення фразеологічних одиниць в когнітивно-ономасіологічному аспекті дає підстави потвердити думку науковців про те, що у фразеосистемі української мови пропозиційно-диктумний тип мотивації менш поширений, ніж асоціативно-термінальний. Чи не найвища продуктивність цього типу у фразеологізмах на позначення простору й часу. Перспективним видається проведення спеціального дослідження, присвяченого докладному вивченню пропозиційно-мотивованих фразем української мови.

Ключові слова: мотивація, пропозиційно-диктумна мотивація, когнітивно-ономасіологічний аналіз, ономасіологічна структура, ментально-психонетичний комплекс.

Постановка проблеми. Однією зі споконвічних і завжди актуальних проблем у лінгвістичній науці є проблема мотивації номінативних одиниць та її типології. Як слушно зауважує професорка О.О. Селіванова, «дослідження мотивації на матеріалі фразеологізмів значно ускладнене специфічною семантичною комбінаторикою компонентів та їхніх психоконгнітивних відповідників порівняно із дериватами та композитами, а також дискурсивною й інтерсеміотичною природою інформаційної репрезентації» [Селіванова 2004, с. 18].

Аналіз досліджень. Нову концепцію мотивації фразеологізмів О.О. Селіванова представила в монографії «Нариси з української фразеології (психоконгнітивний та етнокультурний аспекти)» [Селіванова 2004]. У ній дослідниця кваліфікувала мотивацію як «наскрізну в процесі породження номінативної одиниці (деривата, композита, складеної назви, фразеологізму) лінгвопсихоментальну операцію представлення в ономасіологічній структурі знака певних зв'язків компонентів концепту як відповідника значення та структури знань про позначуване в етносвідомості» й проаналізувала пропозиційно-диктумний, асоціативно-термінальний, інтеграційно-порівняльний, модусний і змішаний типи мотивації, а також псевдомотивацію фразеологізмів [Селіванова 2004, с. 17]. Реконструкцію мотиваційних процесів О.О. Селіванова здійснила за допомогою когнітивно-ономасіологічного ана-

лізу, методика якого розробила й репрезентувала в монографії «Когнітивна ономасіологія» [Селіванова 2000]. Головним принципом цього аналізу є інтегративна двовекторність дослідження мотивації: від ономасіологічної структури до моделі представлення знань про позначуване (ментально-психонетичний комплекс) і навпаки.

О.П. Левченко в монографії «Фразеологічна символіка: Лінгвокультурологічний аспект» також зазначила, що процес формування фразеологічних одиниць дуже складний і дещо відмінний від процесів творення лексем. Методика, яку використала дослідниця для моделювання «фразеологічної» частини концепту, ґрунтується на паралельному дослідженні – від знака вербального рівня до концепту та від концепту до вербального знака [Левченко 2005, с. 67]. Хоча, на нашу думку, ідеться не так про паралельне, як про зустрічне дослідження.

Н.Ф. Венжинович проаналізувала фраземіку української літературної мови в когнітивному та лінгвокультурологічному аспектах. Дослідниця зауважила, що «Більшість фразем – образно-мотивовані вторинні найменування, які виявляють асоціативні зв'язки, культурно зумовлені фрейми й конкретні образи абстрактних концептів» [Венжинович 2018, с. 13]. Власне, переважна більшість мовознавців поділяє думку про те, що «основними образно-семантичними чинниками фразеологізації є метафора та метонімія, а процесами – відповід-

но метафоризація та метонімізація» [Ужченко 2007, с. 163], до того ж метафоризація більш поширена. Ю.А. Гвоздарев, однак, метонімізацію розглядав як рівноправний із метафоризацією процес формування семантики фразеологічних одиниць російської мови [Гвоздарев 2010].

Цікавою є дисертація Н.Ю. Тодорової «Фразеологічні одиниці просторової семантики в українській та англійській мовах» [Тодорова 2018]. Для порівняльного вивчення фразем дослідниця застосувала комплексну методикку, зокрема використала й когнітивно-ономасіологічний аналіз. Його застосування уможливило виділення двох груп фразеологічних одиниць просторової семантики, а саме: фразеологізми, мотивація яких ґрунтується на окремому фрагменті ментально-психонетичного комплексу (до них належать одиниці з пропозиційно-диктумним, асоціативно-термінальним та інтеграційно-порівняльним типами мотивації) та фразеологізми змішаного типу. Заслугове на увагу той факт, що Н.Ю. Тодорова запропонувала кількісне представлення всіх типів мотивації й прийшла до висновку, що найбільш продуктивним у масиві фразеологізмів просторової семантики є пропозиційно-диктумний.

Мета статті – проаналізувати пропозиційно мотивовані фразеологізми української мови.

Виклад основного матеріалу. Дослідження мотивації фразеологізмів здійснюємо за допомогою згаданого вище **когнітивно-ономасіологічного аналізу**, який передбачає інтерпретацію ономасіологічної структури фразеологічної одиниці та моделювання її мотиваційної бази. Ономасіологічна структура деривата обов'язково містить ономасіологічний базис й ономасіологічну ознаку, факультативно – зв'язок ознаки й базису з імплікованими компонентами мотиваційної бази, конотативні, акцентологічні характеристики. Щодо ономасіологічних структур фразеологічних одиниць, то «їхніми ознаками є компоненти зворотів із притаманними їм значеннями з урахуванням процесів змістовної переінтерпретації в інтегральній семантиці фразеологізмів» [Баранов, Добровольський 1995], а базисами – «спосіб зв'язку компонентів (синтаксичний за наявності вільного сполучення-корелята, асоціативно-образний чи парадоксальний за його відсутності), а також граматична домінанта звороту в проекції на його інтегральне значення» [Селіванова 2004].

Пропозиційно-диктумна мотивація ґрунтується на достовірній інформації про об'єкт найменування, зафіксованій у прямих значеннях мотиваторів, і відповідає синтаксичній концепції словотворення.

У пропозиційно мотивованих фразеологічних одиницях української мови представлені різні компоненти диктуму, наприклад,

предикат: *заплатити життям* – 'Загинути' [ФСУМ, с. 315], *засипати землею* – 'Похоронити' [ФСУМ, с. 317], *злітати в повітря* – 'Вибухати' [ФСУМ, с. 337], *давати знати* – 'Повідомляти, інформувати, сигналізувати' [ФСУМ, с. 206],

з'явитися на світ – 'Народитися' [ФСУМ, с. 349];

об'єкт: *зірвати голос* – 'Втратити мову через надмірне перенапруження голосових зв'язок' [ФСУМ, с. 345], *закласти підвалини* – 'Давати початок чому-небудь' [ФСУМ, с. 307], *замовити слово* – 'Звернутися до когось із клопотанням про кого-небудь' [ФСУМ, с. 313];

квантитатив – компонент, що містить кількісну характеристику: *через верх* – '1. Заповнений до краю, вище країв; дуже повний. 2. Надміру, занадто' [ФСУМ, с. 74], *хоч відбавляй* – 'Дуже багато' [ФСУМ, с. 113], *за двох* – 'Дуже багато, подвійно' [ФСУМ, с. 225], *великим дивом* – 'Дуже, надто' [ФСУМ, с. 28], *не лічено* – 'Дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь' [ФСУМ, с. 442];

медіатив – компонент зі значенням способу дії: *з вистрибом* – 'Охоче, з радістю, не вагаючись' [ФСУМ, с. 104], *у відкритку* – 'Відверто, не ховаючись' [ФСУМ, с. 123], *без відома* – 'Так, щоб не знав хто-небудь, або взагалі без дозволу' [ФСУМ, с. 124], *по закону* – 'Як годиться, як слід // по справедливості' [ФСУМ, с. 308], *без жартів* – 'Цілком серйозно, не жартуючи' [ФСУМ, с. 290];

темпоратив – компонент, що виражає часові характеристики: *і вдень і вночі* – 'Завжди, постійно' [ФСУМ, с. 71], *в один прекрасний день* – 'Якось, колись' [ФСУМ, с. 226], *віднині й довіку* – '1. Ніколи. 2. Назавжди' [ФСУМ, с. 124], *на вік віків* – 'Назавжди' [ФСУМ, с. 128], *з години на годину* – 'У найближчий час' [ФСУМ, с. 178], *з давніх-давен* – 'У давні часи, в далекому минулому' [ФСУМ, с. 219];

квалітатив – компонент зі значенням якості, властивості: *і босий і голий* – 'Дуже бідний, убогий' [ФСУМ, с. 46], *ні живий ні мертвий* – 'Дуже наляканий, вражений, приголомшений, заціпенілий' [ФСУМ, с. 291], *як засватаний* – 'Несмілий, сором'язливий або такий, що трохи пишається' [ФСУМ, с. 317], *міцно збитий* – 'кремезний, дебелий' [ФСУМ, с. 324], *меткий на вигадки* – 'Вигадливий, кмітливий, жартівливий і т. ін.' [ФСУМ, с. 484];

локатив – компонент зі значенням місця, напрямку дії: *вивести за двері* – 'Вигнати кого-небудь звідкись' [ФСУМ, с. 82], *ні відсілі ні відтілі* – 'Невідомо звідки, несподівано' [ФСУМ, с.], *і хоч під землею* – 'Де завгодно, скрізь, всюди' [ФСУМ, с. 332], *від краю до краю* – 'по всій території, площі чого-небудь, на всьому просторі' [ФСУМ, с. 395], *з висоти пташиного польоту* – 'Згори, звисока, з верхніх шарів; з повітряного простору' [ФСУМ, с. 105];

фінітив – компонент зі значенням мети дії: *для видимості* – 'Удавано, лише для створення певного враження' [ФСУМ, с. 87], *для годиться* – 'Заради пристойності, для порядку, удавано' [ФСУМ, с. 179], *як на зло* – 'Наче навмисно, недоречно' [ФСУМ, с. 338], *на капоть* – 'Щоб зробити шкоду' [ФСУМ, с. 365].

Під час аналізу окремих фразеологічних одиниць іноді виникають різні, часом суперечливі судження, що пояснюється можливістю поєднання метонімії з метафорою та одночасною дією семантичних та стилістичних чинників. До того ж за-

гальне значення метонімічного типу має здатність до метафоризації [Савенкова 1984]. Наприклад, *вивести на орбіту* можна вважати результатом метонімічного фразеотворення лише тоді, коли йдеться про значення, пов'язане з космічною галуззю. Якщо ж *вивести на орбіту* функціонує зі значенням 'Створювати необхідні умови для здійснення, розвитку чого-небудь', то маємо справу з метафориною: поєднання концепту КОСМОС із концептом, скажімо, СПОРТ. Таку «переінтерпретацію» спостерігаємо й на прикладі таких фразеологічних одиниць: *викинути за борт, викинути на смітник, викликати вогонь на себе, брати на буксир, брати на озброєння* тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурний аспекти: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Київ, 2018. 44 с.
2. Гвоздарев Ю.А. Основы русского фразообразования: монография. Ростов-на-Дону: НМЦ «Логос», 2010. 246 с.
3. Левченко О.П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 265 с.
4. Савенкова Л.Б. Фразеологические единицы русского языка, основанные на метонимии: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Ростов-на-Дону, 1984. 224 с.
5. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология (монография). Киев: Издательство украинского филологического центра, 2008. 248 с.
6. Селиванова О. Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ – Черкаси: Брама, 2004. 246 с.
7. Тодорова Н.Ю. Фразеологічні одиниці просторової семантики в українській та англійській мовах: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. Львів, 2018. 244 с.
8. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ, 2007. 494 с.
9. Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1999. 984 с.

REFERENCES

1. Venzhynovych N.V. (2018) Frazemika ukrainkoii literaturnoi movy: konityvnyi ta lnhvokulturnyi aspekty [Phrasemics of the Ukrainian literary language: cognitive and linguo-cultural aspects]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Kyiv. 44 s. [in Ukrainian].
2. Gvozdarev Ju.A. (2010) Osnovy russkogo frazoobrazovaniya: monografija [Fundamentals of Russian phrase-formation]. Rostov-na-Donu: NMC «Logos». 246 s. [in Russian].
3. Levchenko O.P. (2005) Frazeholohichna symvolika: lnhvokulturolohichnyi aspekt: monohrafiya [Phraseological symbolism: linguo-cultural aspect: monograph]. Lviv: LRIDU NADU. 265 s. [in Ukrainian].
4. Savenkova L.B. (1984) Frazeholohicheskie edynitsyi russkogo yazyika, osnovannye na metonimii [Phraseological units of the Russian language based on metonymy]: dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Rostov-na-Donu. 224 s. [in Russian].
5. Selivanova E.A. (2000) Kognitivnaya onomasiologiya (monografiya) [Cognitive onomasiology. monograph]. Kiev: Izdatelstvo ukrainskogo fitosotsiologicheskogo centra. 248 s. [in Russian].
6. Selivanova O. (2004) Narysy z ukrainskoi frazeolohii (psykhokohnityvnyi ta etnokulturnyi aspekty): monohrafiya [Essays on Ukrainian phraseology: monograph]. Kyiv – Cherkasy: Brama. 248 s. [in Ukrainian].
7. Todorova N.Yu. (2018) Frazeholohichni odynytsi prostorovoi semantyky v ukrainskii ta anhliiskii movakh [Phraseological units of spatial semantics in Ukrainian and English] dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.17. Lviv. 244 s. [in Ukrainian].
8. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2007) Frazeholohiia suchasnoi ukrainskoi movy: navch. posib. [Phraseology of the modern Ukrainian language: textbook]. Kyiv.494 s. [in Ukrainian].
9. Frazeholohichni slovnyk ukrainskoi movy / uklad V.M. Bilonozhenko ta in. [The phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, 1999. 984 s. [in Ukrainian].

PROPOSITIONAL AND DICTUM MOTIVATION OF THE UKRAINIAN PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract. The article is devoted to one of the current problems of modern linguistics - the problem of the formation of the phraseological signs of language. To solve it, the method of cognitive-onomasiological

analysis is used, which involves the interpretation of the onomasiological structure of the phraseological unit and the reconstruction of the conceptual structure of knowledge about the signified in the form of a mental-psychonetic complex.

The purpose of the article is to analyze the phraseology formed as a result of propositional-dictum motivation, which is metonymic in the general mechanism of naming. To achieve this goal, the following tasks are implemented, such as: recent research on the problem of phrase formation is briefly analyzed, the theoretical foundations of the study of phraseology in the cognitive-onomasiological aspect are described, the onomasiological structures of propositionally motivated phraseological units are studied.

A significant part of the phraseology of the Ukrainian language is formed as a result of the propositional-dictum motivation. Their integral meaning is related to the semantics of adjacent components. Propositionally motivated phraseology covers such components of dictum as a predicate, an object, a locative, a temporative, a quantitative, a mediative, a qualitative, a finitive etc. The most frequently updated are a temporative, a mediative, a quantitative. A number of propositionally motivated phrases have the ability to acquire a metaphorical meaning.

The study of the phraseological units in the cognitive-onomasiological aspect gives grounds to confirm the opinion of scientists that in the phraseological system of the Ukrainian language the propositional-dictum type of motivation is less common than the associative-terminal one. Probably the highest productivity of this type in phraseology is for denoting space and time. A special study devoted to a detailed study of propositionally motivated phrases of the Ukrainian language seems promising.

Keywords: a motivation, a propositional-dictum motivation, a cognitive-onomasiological analysis, an onomasiological structure, a mental-psychonetic complex.

© Ярмоленко Г., 2020 р.

Галина Ярмоленко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства та прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-9992-8594>

Halyna Yarmolenko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-9992-8594>